

I. НАУКОВІ ДОПОВІДІ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Д.ф.н. **Б.Лобовик** (м.Київ)

РЕЛІГІЯ ЯК ФЕНОМЕН І КАТЕГОРІЯ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Відомі численні спроби віднайти в релігії такі характеристики, які були б не сумою її ознак, а вели б до розкриття її сутності, природи і функціональності. Ці спроби, кажучи загалом, сприяли з'ясуванню предметного поля категорій академічного релігієзнавства, система яких відображає релігійний феномен у його повноті і цілісності, внутрішньо розпізнаній визначеності. Що ж до самої системи як логіко-гносеологічного апарату релігієзнавчого пошуку, то в ній особливу увагу привертає категорія "релігія" - осереддя зв'язків і відношень специфічного способу входження людини в світ.

Поширене розуміння релігії як фантастичного відображення сил, що панують над людиною в її повсякденному житті й набирають у її голові форми неземного, надприродного. Таке розуміння містить у собі евристично важливу вказівку на буттєві джерела релігії та одну з особливостей їхньої "екранізації" в свідомості. Дійсно, відображальне релігійне відношення, полягаючи у виробленні суб'єктом уявлень і переживань своєї включеності в стани невільного буття, створює умови для мислено-фантазійної екстеріоризації власних рис людини, уособлення формованих її уявою образів, для абсолютизації суб'єктивних моментів пізнавального процесу - характерних ознак усякої релігійності.

Але, по-перше, релігія не зводиться до феноменів свідомості, а час від часу дискутоване питання про те, що в ній найдавніше і найважливіше - погляди, почуття чи культ - наряд чи є коректним. Релігія - цілісність свідомості й діяль-

ності, причому остання береться не в класичному західноєвропейському розумінні - як ідеальна форма відношення до світу, а в значенні чуттєво-практичного зв'язку з ним, у тому числі й з надприродним, оскільки воно вважається реально суцим. Релігійне, на відміну від умоглядного, освоєння світу характерне тим, що воно здійснюється не виключно в мислячій голові, а в практично-духовній формі - у вигляді певних уявлень, культової діяльності та сакралізованих суспільних відносин. І якщо умоглядне безпосередньо не пов'язане з потребою його практичного виразу, то в релігії мислительний процес обов'язково переживається, потребуючи чуттєво споглядуваного предмета або дії. Спираючись на дані абстрагування, релігійний суб'єкт може фантазійно створювати будь-які надприродні образи або ситуації, але він неминуче повертається до їхньої земної першооснови, бо, як людина, він потребує перетворення їх в буття для себе. Але це означає, що релігія - така поліфункціональна цілісність, в якій культова дія є не одягом думки та почуття, а способом їх існування.

По-друге, релігія - не лише відображальне, а й виповнювальне та вірувальне відношення людини невідомої діяльності до своїх буттєвих станів та до надприродного. На жаль, у релігієзнавчій літературі виповнювальна здатність релігії, її компенсаційна функція досліджені зовсім недостатньо. Релігія подавалася незмінно лише як фантастичне відображення світу втраченої людини, як юдоль її земного плачу та опіум для народу. Та релігія не була б формою й способом входження людини в світ, його освоєння, якби вона лише відображала сили, що панують над людиною, й пропонувала останній картину її убогості і немочі.

Релігія немов би починає з відображення суцього, причому саме ущербного, невідомого стану людського буття. Але не сама ця ущербність, не "сам хід практичної діяльності" веде до надприродного - рефлексія людини над станом і сенсом свого буття є одночасно пошуком над-суцього. Виповнювальне релігійне відношення й полягає в наділенні образів невідомих буттєвих станів людини такими рисами над-суцього, які є належними, бажаними. В атеїстичній літературі стало звичним кваліфікувати релігійне виповнення буттєвих станів людини як недійсне, ілюзорне. Але це - спрощене уявлення. Адже людина, абстрагуючи власні смисли й переносячи їх на інші "значення", створює такі фантастичні образи жаданого, які відіграють роль ідеалу,

що заперечує невірні стани, є зразком і закликом до наслідування. Виповнювальне релігійне відношення гносеологічно й психологічно є пошуком такого належного, в якому втілюються уявлення про добро, справедливість, свободу, милосердя, любов тощо. Фантазійно виповнюючи суще, ці символи входження людини в світ за умови віри в них роблять ідеальне належне взірцем, нормою й метою діяльності особи, сенсом її існування, вектором поривання до цілісності відносного і абсолютного. Й поширене з певного часу уявлення про те, що релігія лише руйнує творчу енергією та ініціативу в своїй однозначності є некоректним.

Нарешті, але зовсім не в останню чергу, сам феномен релігійного немислимий поза вірувальним відношенням. Як і всяка віра, це відношення є фантазійно-асоціативним встановленням зв'язків, відтворенням втрачених або творенням ще не знайдених ланок між сущим і належним, знаним і невідомим, між сучасним, досвідом минулого та очікуваним у майбутньому. Особливістю ж релігійного вірувального відношення є його спрямованість на надприродне як абсолютне, довершено-субстанційне, через яке культовим чином можна виповнювати буттєві стани людини. Релігійна віра, будучи здатністю переживати можливе як дійсне, ґрунтується не на раціональному, а на чуттєво-емоційному аспекті свідомості. Вона є передусім виразом потреби серця, а не голови, що не принижує її гедоністичної функції, сутність якої - давати розраду й обнадіювати, без чого неможлива ніяка діяльність, ні саме поривання до виповнення сущого. Звичайно, релігійне вірувальне відношення виключає сумнів і, неврозумлене та некритичне, криє в собі небезпеку абсолютизації історичної обмеженості зразків належного та шляхів до нього, взагалі може перетворюватися в сліпу, фанатичну віру. Але це не заперечує того, що вірувальне відношення суб'єкта до надприродного є неодмінною, сутнісною ознакою релігії та її категоріального виразу.

Уже викладене дає підстави сказати, що **релігія є таким практично-духовним входженням людини в світ, яке визначається станами її несвободи і полягає у вірі в надприродне виповнення цих станів культовим чином.** Відображальне, виповнювальне і вірувальне відношення становлять єдиний план релігійної буттєвості людини, зумовленої суперечностями її невірних станів і творчих потенцій, суверенністю й історичною обмеженістю її практичної

діяльності й духовності. Релігія - цілісність, для якої характерною є динамічна структурованість, буттєвість людини у вірі, прагнення до збігу аспектів абсолютного і відносного, ентелехійна закономірність розвитку, праксеологічна і знаково-символічна сторони, аксіологічна та функціональна модальності. Візьмімо також до уваги, що релігія - не лише віра в надприродне, не лише таїнство культового єднання з ним, а й рефлексія віруючого над першоосновами і сенсом свого буття. В останньому відношенні релігія є своєрідною антропософією - незалежно від рівня світобачення (буденного чи теоретичного) та від жанрової форми (богословських трактатів чи уявлень віруючих). Релігію характеризує синкретизм, нерозчленованість у самостійні ряди чуттєвого й ідеального, символічного і предметного, включених в єдиний план діяльності людини.

Релігія є скарбницею символів. У ній сучасне, історичний досвід і майбутнє, притаманним для культури, але специфічним для даної форми чином, перетворені в знаки людських смислів, у символи культового дійства. Релігія протягом віків завдяки тому й здійснювала в індивідуальному й суспільному житті свою функціональність, що її образи, картини символізували крізь "голоси" ницості буття кращі людські якості як невичерпні, вічні і цілісні. Саме завдяки цьому релігія набула чинності культурного феномену. В історії релігієзнавства аналіз релігії як культури відомий двома аспектами: "аксіологічним" і "онтологічним". Перший виражає оцінку релігії з точки зору прийнятої системи цінностей, другий полягає в намаганні об'єктивно-пізнавального підходу до неї. Обидва виявляються продуктивними як моменти цілісного аналізу її, якщо останній спирається на визначальний фактор культурного буття, виражений імперативом: вільний розвиток людини як історичного суб'єкта! В такому разі релігія, як і наука, мистецтво і т.п., постає як неоднозначне історичне явище з характерними для неї культурним і акультурним векторами.

Як категорія академічного релігієзнавства "релігія" являє собою форму мислі, що виражає всезагальну визначеність релігійного феномена в цілісності іманентних йому рис і суспільно-історичних та соціокультурних зв'язків. Зазначимо ще раз, що категорія "релігія" відображає предмет (феномен релігії) не як ціле в його відношеннях до частин, сторін, елементів, а як цілісність, тотальність, тобто як такий предмет, у кожній з частин якого діє ціле.

Предметним полем категорії "релігія" є універсальні схеми релігійного феномена, іманентні йому загальні властивості й відношення. Але категорія як форма релігієзнавчої думки не є застиглим загальником, а її предметне поле - абстрактною тотожністю. Ця, як і інші категорії релігієзнавства, являє собою й спосіб засвоєння конкретного, її предметне поле охоплює й одиничне, що підводиться під тотальність, та ще не освоєнні в ракурсі універсальної схеми риси, відношення й зв'язки релігійного комплексу. Та зазначеним щодо предметного поля категорії "релігія" справа не вичерпується. Віддаючи належне принципу "епохе", який застерігає проти абсолютизації привхідного й акцентує увагу на власних відношеннях об'єкта, не можна, вважаємо, погодитися з іноді висловлюваною думкою про те, що релігієзнавство, його поняття і категорії своїм предметним полем мають "лише релігію". Адже в такому разі виходить, що "онтологія" категорії "релігія" обмежена сферою релігійного комплексу і не торкається буттєвої основи феномена, "власної релігійності" суспільства, з якої він виростає. Та й сама релігія - не щось замкнуте в собі, позбавлене функціональності, вона справляла й справляє великий вплив на історію, ритми суспільного буття, на культуру, духовне життя людей. Йдеться, отже, про предметне поле категорії "релігія" як феномен, що включає в себе не лише універсальні схеми релігійного комплексу, а й суб'єкт-об'єктне релігійне відношення, умови існування релігійності, її функціонування в суспільстві, роль у житті особи. Тому категорія "релігія", як і весь "набір" категорій академічного релігієзнавства, охоплює усю цілісність системи "людина - релігія" й постає у філософському, соціологічному, соціально-психологічному, морально-етичному, культурологічному та ін. вимірах.

Особливо важливе місце в предметному полі категорії "релігія", та й всієї системи релігієзнавчих категорій, належить суб'єкт-об'єктному відношенню, яке за своєю сутністю є відображальним і вірувально-виповнювальним. У свій час ця проблема в її епістемологічному плані була "закрита" представниками феноменологічної традиції у філософії та релігієзнавстві. Е.Гуссерль, наприклад, вважав, що релігійність не пов'язана з пізнавальною діяльністю і має бути укоріненою в глибинній природі трансцендентального "я" або в абсолюті суб'єктивності. Але

ж релігійна свідомість, її і релігієзнавчі категоріальні форми не можуть бути зрозумілі, якщо розглядати їх ізольовано від пізнавальної і всієї духовної діяльності, здійснюваної в ході історичної практики. В літературі досить ґрунтовно з'ясовано, що суб'єктом релігійного відношення є не абстрактний індивід, а суспільна людина - суб'єкт невідільної матеріально-предметної і духовної діяльності. Рефлексія такої людини, такого суспільства й становить, загалом кажучи, основний зміст категорії суб'єкта релігійного відображення і фантазійно-почуттєвого виповнення їхньої екзистенції. Причому, розуміння суб'єкта не мусить, як це іноді буває, зводитися до пресловутого поняття "мас", бо переживає й мислить конкретна особа, а сама релігійність - явище суспільне за походженням, сутністю та функціональністю і, водночас, явище глибоко інтимне. Щодо об'єкта релігійного відображення, то його категоріальним виразом є передусім ті фрагменти дійсності, які, перебуваючи в колі повсякденної діяльності людини, не підвладні їй практично і в свідомості. Але, знову ж, відображає й виповнює, мислено і почуттєво "бере" об'єкт не свідомість, а людина, яка певним чином ставиться до нього, суб'єктивізує його своїми інтересами, потребами і цілями. А це означає, що в релігійній свідомості відображаються й виповнюються не самі собою, поза людиною суцільні стихійні сили, а певні, невідільні стани людського існування. Це, в свою чергу, говорить і за те, що суб'єкт-об'єктне релігійне відношення є відношенням уособлювальним.

Не менш важливе місце в предметному полі категорії "релігія" посідає предмет віри і поклоніння - надприродне. У релігійній свідомості змістом останнього є синкретизоване відображення і виповнення у трансцендентному вимірі невідільних буттєвих станів людини. Тут надприродне репрезентоване образами богів, духів, тотемів, фетишів тощо та фантазійно створеними зв'язками між дійсним і уявленим. У релігієзнавчій же категорії "релігія" виражені не самі собою значення понять і уявлень про надприродне, а всезагальні визначеності цих значень, а також невідільних буттєвих станів людини та виповнюючих їх конструктів. Тут надприродне репрезентоване цілісно як увіруване і явлюване в магічній і культовій діяльності, справляюче визначальний вплив на людину й довкілля, як уособлюване в ході екстеріоризації й абсолютизації особистісних сенсів суб'єкта релігійності.

Принагідно зауважимо, що богословська література, як правило, уникає вживання терміну "надприродне", вона оперує поняттям "святе". І справа тут не просто в тому, що богослов'я з теїстичних міркувань не може поширювати означення "святе" на ранні, дотеїстичні і навіть політеїстичні вірування. Річ у тім, що "надприродне" має зовсім іншу "онтологію", ніж "святе". За релігійними уявленнями, святе є субстанціальною реальністю, яка з боку її внутрішньої єдності безвідносна до світу. Але це зовсім не говорить за те, що в богословському релігієзнавстві та ділянка змісту категорії "релігія", яка позначається "святим", нібито не має свого предметного поля. Адже, і це видно з вищесказаного, предметне поле категоріальної форми думки - це цілісність, всезагальна визначеність будь-якої реальності: не лише "речовинної", а й ідеальної. Тим-то й академічна категорія "надприродне", і богословська - "святе", кожна по-своєму, змістовно концентрують і відображення буттєво-відносного, і виповнення його за зразками в ідеалі вираженого Абсолютного, Вищого, тобто дійсно Людського. А це, в свою чергу, означає, що релігійний спосіб освоєння світу не зводиться до трансцендентних феноменів, а відображає і виповнює реальні сторони життєвості, бо спонукає людину до самовдосконалення - суспільного й індивідуального.

Можна було б зупинитися й на інших якісно визначених "ділянках" предметного поля категорії "релігія" (як-от культ, функціональність тощо), які є засадними для відгалуження інших категорій. Натомість відзначимо, що категорія "релігія" - один з головних концептуальних вузлів академічного релігієзнавства, в змісті якої сфокусовані відношення релігійного феномена, що репрезентують особливо важливі масиви понять і уявлень, містять в собі можливості відбору, систематизації, рубрикації й синтезування даних щодо релігії як такої. Категорія "релігія" відіграє інтегруючу роль у відображенні мисленно-фантазійної екстеріоризації рис пізнаючого суб'єкта, уособленні предметів і явищ зовнішнього світу та образів надприродного, наділенні образів невірних буттєвих станів людини суб'єктивними значеннями належного ("священне", "спокута", "спасіння" і т.п.), кордоцентричному обнадіюванні щодо єднання відносного і Абсолютного. Ці відношення знаходять свій вираз у змісті розглядуваної категорії завдяки включеності її в сітку понять і категорій академічного релігієзнавства.

У логіко-гносеологічній системі академічного релігієзнавства найбільш універсальні категорії "релігія" і "вільнодумство" утворюють своєрідну вісь, навколо полюсів якої групуються й взаємодіють інші категорії й поняття. Якщо схематично, то полюс, репрезентований категорією "релігія", включає в себе два великих розділи категорій, які можна було б дещо умовно позначити, як *pro domo sua* та *de conditionibus existenciae*, тобто "самі за себе" та "про умови існування". У свою чергу ці розділи можуть бути представлені такими категоріями, як віра релігійна, святе, благодать Божа, предмет віри, буттєва основа релігії, суб'єкт-об'єктне релігійне відношення, релігійне вивчення тощо. Навколо полюсу "вільнодумства" зосереджені категорії безрелігійність, релігійний індуферентизм, скептицизм, секуляризація, атеїзм та ін. Між цими категоріями існують зв'язки й відношення, які можна було б узагальнити в групи сурядності, підрядності, антиномізму тощо. В кожній з відносно автономних частин системи діє ціле - категорії "релігія" і "вільнодумство", в підсумку даючи внутрішню єдність релігієзнавства.

Для категорії "релігія" як універсального виразника взаємозалежності елементів релігійного комплексу та його зв'язків із зовнішнім світом характерна людиномірність, яка, в свою чергу, є відображенням того, що релігійне освоєння світу здійснюється людиною і для людини - світоглядно, ціннісно, опосередковано особистим досвідом суб'єкта. У змісті й функціональності категорії "релігія" найбільш повно серед складників логіко-гносеологічної системи релігієзнавства виражено коригування інтересами та потребами людини інтеріоризації її буттєвих станів, фантазійне перенесення їхніх смислів на "значення", що відкриваються в об'єкті, і, зрештою, вивнювальне конституювання цих смислів в уособлюваних образах надприродного. За своїм змістом розглядувана категорія є також абстракцією сакральних зв'язків між віруючими, релігійними об'єднаннями та інституціями з їх світоглядними, морально-ціннісними та іншими суспільними орієнтаціями. Водночас ці зв'язки включені в контекст суспільних відносин - економічних, політичних, національних і т.п., взаємодіючи з ними і, отже, спільно з ними знаходячи своє відображення у змісті категорії "релігія".

Особливо важливим для розуміння людиномірності категорії "релігія" є врахування того, що релігійний феномен

виникає й функціонує не внаслідок допитливості індивіда, а в ході практично-перетворювальної діяльності людини, як спосіб її входження в світ. Тому й релігійні погляди та почуття є не лише відображенням сущого, а й формуванням суб'єктивно-ідеального образу бажаного, уявлень про досконале і взірцеве, які як норма і вища мета визначають спрямованість і характер діяльності особи. І категорія "релігія", будучи всезагальним виразником сакрального освоєння невідомих буттєвих станів людини, є водночас і вектором їхнього заперечення за зразками історично сформованих і соціально значущих потреб, інтересів та ідеалів. Це, у свою чергу, означає, що дана категорія в системі академічного релігієзнавства являє собою один з головних вузлів світоглядного усвідомлення людиною самої себе, сприйняття й оцінки нею довкілля як світу свого буття, що вона є, отже, категорією людинознавчою.

Нарешті, важливою ознакою категорії "релігія" є її історичність. Правдоподібно, уже в первісному світорозумінні зароджувалися протокатегоріальні форми, які мали "чуттєво-надчуттєву", а пізніше й демоністичну "озвученість", але функціонували ще в єдиному плані з усією розумовою й практичною діяльністю людини. Передумови для понятійно-категоризаційного процесу в релігійній свідомості виникають лише в постродовому суспільстві, коли в працях отців церкви категорією "боголюдина" підводиться риска під первісним світобаченням і знаменується становлення людського космосу і особистісного мікркосмосу в категоріально-теїстичному вимірі.

Що ж стосується зародження категорії "релігія", то його, здається, можна пов'язувати уже із старозавітною традицією, яка знала термін "berut", що означає "зв'язок людини з Богом". Таке розуміння релігії перейшло й до християнства і вже М.Т.Ціцерон (106-43 рр. до н.е.) вперше вживає слово "relegare", але лише як означення збирання відомостей про богів (relegare - збирати), а не як вираз цілісності відповідного феномена. Пізніше християнський богослов Л.Ц.Ф.Лактанцій (бл. 250 р. - після 325 р.) вживав термін "ligo" - "зв'язувати", розуміючи його як вираз означення зв'язку з Богом, а вслід за ним Августин Аврелій (354-430 рр.) запровадив термін "re-ligo", тобто "знову зв'язуватися з Богом" (після втрати такого зв'язку прабатьками). Як можна бачити, у старозавітну добу, в часи античності й патрістики філософсько-богословською думкою було зроблено перший,

але вирішальний крок до осягнення головного релігійного відношення ("людина - Бог"), а тим самим і категоріального свідчення щодо феномена релігії.

В подальшому становлення категорії "релігія" відбувається на шляхах рубрикації і синтезування її предметного поля у взаємодії з такими формованими поняттями і категоріями, як святе, надприродне, віра, Бог, дух, багатобожжя і єдинобожжя, конфесійність і односутність релігійності та ін. У плані загального означення термін "релігія" починає вживатися лише в XV-XVI ст. (Мартін Лютер, Христофор Філарет та ін.). Але й тоді богословсько-філософська думка ще не ставила завдання аналізу внутрішньої організації релігійного феномена, тому означення "релігія" в кращому випадку було фіксацією окремих сторін цілісності, а не категоріальним її виразом.

Власне категоріальний підхід до аналізу релігійного феномена пов'язується з філософією Нового часу та виникненням релігієзнавства як галузі знання (Д.Юм, І.Кант, Ф.Шлейєрмахер, Г.Гегель, Л.Фейєрбах, К.Маркс, Е.Тейлор, Г.Спенсер, Д.Фрезер та ін.), коли було започатковано вивчення сутності, особливостей і сенсу релігії і релігій. Відтоді філософсько-релігієзнавча думка розпізнала найважливіші відношення релігійного феномена, його буттєві основи й ентелехійну закономірність, було понятійно і категоріально визначено зміст головних вузлів релігієзнавства. Нині категорія "релігія" постає як форма мислі, що відображає всезагальну визначеність релігійного феномена, про головні параметри якої йшлося вище. Ретроспектива цієї універсальної категорії академічного релігієзнавства переконує в тому, що дійсний процес її формування розгортається тоді, коли набирає повноти її предметне поле, а філософсько-релігієзнавча думка досягає зрілості теоретичних і методологічних засад категоризування. Та покищо мусимо констатувати, що буттєві основи феномена релігії, її логіка, психологія й ейдетика, праксеологічні прояви та аксеологічний статус досліджені й категоріально виражені ще недостатньо. Особливо це стосується категорії "релігія" - феномена великої інформаційної місткості, в якій все охоплене єдиним і яку ще належить довести до рівня вирішальних алгоритмів.